

ks. Grzegorz Godawa

 <https://orcid.org/0000-0002-2283-3965>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ks. Antoni Świerczek

 <https://orcid.org/0000-0002-8612-8288>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Tożsamość społeczna seniorów wobec ageizmu. Wybrane obszary

 <https://doi.org/10.15633/9788374389839.11>

Mirosław J. Szymański, analizując znaczenie tożsamości w kontekście zmian społecznych, zauważa, że zmiany te w obecnych czasach przybrały charakter wręcz rewolucyjny. Wprowadzają one radykalne przemiany instytucji, środowisk, procesów społecznych, gospodarczych, kulturowych i politycznych, a także sposobów i kierunków konstruowania tożsamości społecznej jednostek i społeczności¹. W wyniku tego „tożsamość współczesnych ludzi staje się coraz bardziej krucha, delikatna oraz płynna, tak jak płynne są czasy, w których żyjemy. Przestaje być ona stabilna, «dana» raz na zawsze. W tym kontekście wydaje się, że mamy do czynienia z ciągłym budowaniem tożsamości, jej konstruowaniem i rekonstruowaniem”².

Zmiany zachodzące w konstruowaniu tożsamości najstarszych członków społeczeństwa odzwierciedlają powyższe tendencje. Osiągnięcie wieku emerytalnego nie oznacza bowiem tego samego co kilkanaście

1 Zob. M.J. Szymański, *Kim jestem? Tożsamość jako zadanie w czasach gwałtownej zmiany społecznej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 35 (1) (2016), s. 13, <https://doi.org/10.17951/lrp.2016.35.1.11>.

2 D. Hejwosz-Gromkowska, *Kultura natychmiastowości a (re)konstruowanie tożsamości – wprowadzenie*, w: *Rekonstrukcje tożsamości w kulturze natychmiastowości*, red. D. Hejwosz-Gromkowska, Poznań 2014, s. 11.

lat wcześniej. Choć system emerytalny nie uległ zasadniczym zmianom, zmienił się społeczny obraz ludzi w podeszłym wieku, a także ich samo-postrzeganie. Jednym z przejawów tego postrzegania jest ageizm, obejmujący nie tylko aspekty wizerunkowe osób starszych, ale przede wszystkim działania podejmowane wobec nich. Zagadnienie ageizmu wymaga podjęcia namysłu nad tożsamością ludzi starszych oraz jej ageistycznymi uwarunkowaniami. Dzięki tej refleksji łatwiejsze staje się zrozumienie problematyki indywidualnego i społecznego funkcjonowania seniorów.

Tożsamość społeczna seniorów

Starzenie jest związane przede wszystkim ze zmianami biologicznymi zachodzącymi w organizmie człowieka. Jednak nie tylko ten obszar podlega przemianom, gdyż – jak zauważa Monika D. Adamczyk – „charakterystyczne dla procesu starzenia przemiany fizyczne wywierają wpływ na psychologiczny wymiar życia jednostki, jej samoakceptację i samopoczucie. Niosą ze sobą również ogromny ładunek symboliczny, który określa pozycję osób starszych w obrębie zbiorowości i wyznacza ich społeczną tożsamość”³. Tożsamość społeczna osób w podeszłym wieku jest związana z postrzeganiem seniorów przez nich samych oraz przez społeczeństwo. Kluczowy w tym względzie jest proces identyfikacji jednostki z określoną grupą i to, w jaki sposób jednostka postrzegana jest przez te grupy i do nich przypisywana⁴. Dzięki tej identyfikacji można mówić o empirycznie uchwytnych wyznacznikach tożsamości. Można zatem przyjąć, że gdy mowa o tożsamości społecznej, postrzega się ją nie tylko jako tożsamość grupy, lecz pewien aspekt tożsamości jednostki, wywieziony z grupy bądź zbiorowości, z którą jednostka się identyfikuje. Tożsamość społeczna jest pewnego rodzaju układem autodefinicji, który jest tworzony przez otoczenie społeczne jednostki.

3 M. D. Adamczyk, *Indywidualna a społeczna wizja starości*, w: *Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red. M. Synowiec-Pilat, B. Kwiatkowska, K. Borysławski, Wrocław 2015, s. 40.

4 Zob. A. Wojnarowska, *Wyzwania tożsamości współczesnego człowieka*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 6 (2017), s. 59.

Tożsamość w ponowoczesnym świecie wymaga nieustannego konstruowania, co Zygmunt Bauman wyraził następująco: „Tożsamości nie dostaje się ani w prezencie, ani z wyroku bezapelacyjnego; jest ona czymś, co się konstruuje, i co można (przynajmniej w zasadzie) konstruować na różne sposoby, i co nie zaistnieje w ogóle, jeśli się jej na któryś ze sposobów nie skonstruuje”⁵.

Jednym z nośników umożliwiających konstruowanie tożsamości społecznej są więzi społeczne. Potrzeba posiadania kompletnych i uzupełniających więzi społecznych „ma dla seniorów zasadnicze znaczenie przede wszystkim dlatego, że najczęściej nie mogą opierać się jedynie na własnych, autonomicznych zasobach wykorzystywanych w życiu codziennym. Więzy, które seniorzy utrzymują ze swoim środowiskiem, pozwalają na rekompensowanie deficytów w zaspokajaniu potrzeb. Oczekiwany dobrostan odnosi się nie tylko do kwestii codziennej egzystencji, ale również do zaspokajania potrzeby samorealizacji, uznania i przynależności”⁶.

Do funkcji więzi społecznych należy zapewnienie jednostce poczucia identyfikacji psychicznej z grupą. Wyraża się ona w wysokim stopniu psychicznego utożsamienia się z innymi członkami oraz z normami społecznymi regulującymi zachowania członków grupy. Jednostka posiada jasno określoną tożsamość, wyznaczoną przez przynależność do grupy⁷. Należy zgodzić się z Joanną Zalewską, która twierdzi, że podstawowym kontekstem społecznym dla seniorów w Polsce jest rodzina, a w mniejszych miejscowościach także społeczność lokalna⁸. Ważna jest również identyfikacja seniorów z populacją osób w podeszłym wieku, których w Europie nieustannie przybywa. Tożsamość społeczna seniorów jest związana z oczekiwaniami odnoszącymi się do odgrywanych przez nich ról społecznych, sposobu ubierania się oraz różnych wymiarów komunikacji ze

5 Z. Bauman, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa 1994, s. 9.

6 A. Żurek, *Seniorzy i ich więzi rodzinne*, w: *Znane i nieznanne oblicza starości jako obszar wyzwań dla społeczeństw XXI wieku*, red. M. H. Herudzińska, I. Błaszczak, Warszawa 2016, s. 52.

7 Zob. P. Starosta, *Więź społeczna w dobie globalizacji*, „*Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym*” 8 (1) (2005), s. 122.

8 Zob. J. Zalewska, *Od starości „przy rodzinie” ku kulturze czasu wolnego. Praktyki społeczne ludzi starych*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 2, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2016, s. 171.

społeczeństwem. Starość społeczna polega na postrzeganiu osób w podeszłym wieku jedynie w wąskim zakresie aktywności człowieka w podeszłym wieku i jest ona uwarunkowana kulturowo⁹.

Jednocześnie tożsamość podmiotu i pełniona przez niego funkcja społeczna pociągają za sobą wiele zobowiązań oraz przywilejów¹⁰. Zakres zobowiązań seniorów oraz przynależnych im przywilejów jest uwarunkowany historycznie i kulturowo. Zofia Szarota wyróżnia dwa przeciwstawne i naprzemiennie występujące style traktowania osób starszych. Jeden z nich wynika z obawy przed doświadczaniem starości i z niechęci wobec ludzi starych (gerontofobia). Jest to koncepcja redukcjonistyczna, która zakłada postępującą degradację starzejącego się człowieka, a co za tym idzie naturalne wycofanie się z relacji i aktywności społecznych. Powstała w ten sposób separacja społeczna seniorów ma służyć zachowaniu ich dobrostanu emocjonalnego, zwiększonej refleksyjności oraz skupieniu na sobie¹¹. W rzeczywistości prowadzi do izolacji i osamotnienia. Przeciwny styl postrzegania osób starszych wynika z uznania dla ich mądrości, nabytej w ciągu długiego życia i wyrażającej się w prestiżu i pełnieniu najważniejszych społecznie funkcji (gerontokracja). W tym aktywnym podejściu do starości za warunek dobrostanu emocjonalnego jednostki uznaje jej zaangażowanie, które jest społecznie najwyższą cenioną wartością. By utrzymać pozytywny obraz siebie, człowiek w podeszłym wieku podejmuje nowe rodzaje aktywności, a utracone role zastępuje nowymi. Dobrze samopoczucie seniora jest rezultatem rosnącej aktywności w nowo osiągniętych rolach¹².

Opisane style postrzegania seniorów mają swoje konsekwencje w sposobie ich traktowania w praktyce życia społecznego. Nie brak w nim pozytywnych przykładów, które potwierdzają zasadność słów Jana Pawła II: „Starość wieńczy życie. Jest czasem żniw. Żniw tego, czego się nauczyliśmy, co przeżyliśmy; żniw tego, co zdziałaliśmy i osiągnęliśmy, a także

9 Zob. A. A. Zych, *Starość – starzenie się*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, red. T. Pilch, Warszawa 2006, s. 950.

10 Zob. A. Drabarek, *Kłopoty z pojęciem tożsamości*, w: *Tożsamość w warunkach zmiany społecznej*, red. Z. Melosik, M. J. Szymański, Warszawa 2016, s. 159.

11 Zob. Z. Szarota, *Społeczno-demograficzne aspekty starzenia się społeczeństwa*, w: *Starość. Między diagnozą a działaniem*, red. R. J. Kijak, Z. Szarota, Warszawa 2013, s. 18.

12 Zob. Z. Szarota, *Społeczno-demograficzne...*, dz. cyt., s. 19.

tego, co wycierpieliśmy i wytrzymaliśmy. Jak w końcowej partii wielkiej symfonii, te wielkie tematy współbrzmia potężnie”¹³.

Takie postrzeżenie starości i osób w podeszłym wieku napawa optymizmem i pozwala konstruktywnie wzmocnić ich tożsamość indywidualną i społeczną. Niestety w kulturze państw zachodnich nie brak przykładów na zgoła odmienne postrzeżenie starości. Jednym z nich jest ageizm, coraz bardziej dostrzegalny w życiu społeczeństw.

Starość i ageizm

Twórcą pojęcia „ageizm” (ang. *ageism*, *age* – „wiek”) był Robert Butler, który w 1969 roku w ten sposób nazwał problem dyskryminacji ze względu na wiek¹⁴. Ageizm może dotyczyć osób młodych i w tym przypadku jest określany jako aduptyzm, lecz z perspektywy problematyki społecznej ageizm dotyczy przede wszystkim osób starszych, wobec których istnieją silne negatywne społeczne postawy, uprzedzenia i stereotypy. Według definicji Światowej Organizacji Zdrowia starość zaczyna się w wieku 60 lat, a zgodnie ze wskazanymi Organizacji Narodów Zjednoczonych rozpoczyna się ona od 65. roku życia¹⁵. Adekwatnie do tego założenia przyjmuje się, że ageizm to społeczne uprzedzenia, dyskryminacja i odrzucenie ludzi w podeszłym wieku¹⁶.

W szerszym rozumieniu tego pojęcia można założyć, że ageizm to „zestaw przekonań, uprzedzeń i stereotypów mających swe podstawy w biologicznym zróżnicowaniu ludzi, związanym z procesem starzenia się, które dotyczą kompetencji i potrzeb osób w zależności od ich chronologicznego wieku. W rezultacie, wiek kalendarzowy używany jest do wyodrębniania grup, których dostęp do różnorodnych zasobów społecznych podlega systematycznej kontroli. Ów proces kontroli nazywany jest dyskrymino-

13 Jan Paweł II, *Autobiografia*, oprac. J. Kiliańczyk-Zięba, Kraków 2003, s. 194.

14 Zob. P. Szukalski, *Uprzedzenia i dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) – przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna” 2 (2004), s. 11.

15 Zob. A. Lada, *Jakość życia seniorów*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J. Paedagogia-Psychologia” 31 (2) (2018), s. 335. <https://doi.org/10.17951/j.2018.31.2.331-345>.

16 Zob. J. Trempała, L. Zajac-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe*, „Przegląd Psychologiczny” 50 (4) (2007), s. 448.

waniem (negatywnym bądź pozytywnym)¹⁷. Pozytywny ageizm polega między innymi na tym, że osobom starszym przypisuje się pewne umiejętności, takie jak np. życzliwość czy mądrość, które wynikają z wieloletniego doświadczenia życiowego. Podeszły wiek sprzyja łagodniejszemu traktowaniu przez wymiar sprawiedliwości, pobłażliwości dla niedociągnięć czy też tworzeniu form pomocy dostępnej po przekroczeniu określonego wieku¹⁸. Negatywny ageizm jest formą wykluczenia i może wyrazić się w odrzuceniu społecznym osób starszych lub w autoageizmie. Ta forma ageizmu jest elementem społecznego mechanizmu, w którym „seniorzy zauważając negatywizm społeczny wobec własnej grupy wiekowej kreują postawy wycofania, ewentualnego przetrwania w mało przyjaznej rzeczywistości, zaś wobec takich postaw seniorów osoby pozostające w innych przedziałach wiekowych utrwalają w sobie obraz osoby starej jako niepotrzebnej, mało efektywnej, utrudniającej funkcjonowanie innym i ograniczającej ich wolność¹⁹”.

Ageizm może przybierać także formę indywidualną lub instytucjonalną. Pierwsza dotyczy hierarchii wartości i sposobu działania seniorów. W skrajnym ujęciu może przyjąć postać obawy przed ludźmi starymi, starością, a w rzeczywistości przed śmiercią. Instytucjonalny ageizm jest związany z polityką, która pozytywnie lub negatywnie dyskryminuje osoby w podeszłym wieku²⁰.

Janusz Mastalski źródeł ageizmu dopatruje się w kulturze masowej zdominowanej przez juvenizm, czyli propagowanie kultu młodości: „Juwenizm staje się wręcz «ideologią», w której kult cielesności, młodzieżowy styl życia oraz kanon zachowania *cool* są wyznacznikami nowoczesności danego człowieka czy społeczeństwa. Trzeba także pamiętać, że propagowany kult młodości niesie ze sobą pogoń za sprawnością, efektywnością i umiejętnością urzędowania się w życiu, wypierając dojrzałą refleksję. Ludzie starsi, zwłaszcza gorzej wykształceni, czują się coraz bardziej obco

17 P. Szukalski, *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk, Białystok 2009, s. 61–62.

18 Zob. M. Świdarska, *Ageizm jako problem społeczny*, „Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy” 5 (4) (2015), s. 45.

19 E. Gawel-Luty, *Między inkluzją a ekskluzją. Społeczna przestrzeń seniorów*, „Student Niepełnosprawny. Szkice i Rozprawy” 17 (10) (2017), s. 26.

20 Zob. M. Świdarska, *Ageizm jako...*, dz. cyt., s. 46.

w tak szybko zmieniającym się świecie”²¹. Z kolei Iwona Raszeja-Ossowska zwraca uwagę na fakt, że uprzedzenia względem seniorów tworzą się ze świadomości nieuchronności starzenia się. Upływ czasu kojarzy się negatywnie, przez co ludzie starsi są utożsamiani z niedołężnością i nieprzydatnością. Świat wciąż się dynamicznie rozwija, a wraz z nim nowoczesne technologie, które są dla wielu wyznacznikami postępu. Osoby starsze są bardzo często postrzegane jako te, które nie dorównują nowoczesności, a brak umiejętności korzystania z nowych technologii klasyfikuje je jako mniej atrakcyjne. Kult młodości, piękno i atrakcyjność stoją w opozycji do starości, która kojarzy się z przemijaniem, ze zmarszczkami, brzydkim i mało atrakcyjnym wyglądem²². Założenia te prowadzą do zachowań w mniejszym lub większym stopniu krzywdzących lub wręcz szkodliwych dla seniorów. Zachowania dyskryminacyjne ograniczają możliwość pełnego uczestnictwa seniorów w życiu społecznym poprzez osłabienie ich aktywności, obniżenie samooceny i oceny formułowanej przez innych. Efektem tego jest obniżenie jakości życia osób najstarszych²³.

Istota ageizmu polega na założeniu, iż powyżej określonego wieku żadna osoba nie jest w stanie poprawnie odgrywać określonych ról społecznych, zwłaszcza uznawanych przez społeczeństwo za produktywne. Stoją za tym założenia o homogeniczności populacji osób starszych oraz o bezwarunkowym związku pomiędzy wiekiem a stanem zdrowia i sprawnością. Te założenia ułatwiają posługiwanie się stereotypami. Tymczasem zbiorowość seniorów jest najbardziej zróżnicowaną grupą społeczną, wyselekcjonowaną ze względu na wiek²⁴. Dotyczy to także zróżnicowania pod względem stanu zdrowia, sprawności i możliwości pełnienia ról społecznych. Jak zaznacza Erdman Palmore, nawet seniorzy wierzą w te negatywne stereotypy. Internalizacja tych poglądów przyczynia się do dys-

21 J. Mastalski, *Współczesne problemy gerontologiczne w kontekście cywilizacyjnych przemian*, w: *Pedagogiczne konteksty społecznego wsparcia rodziny*, red. G. Godawa, Kraków 2015, s. 113, <https://doi.org/10.15633/9788374384247.05>.

22 Zob. I. Raszeja-Ossowska, *Ageizm. Dyskryminacja ze względu na wiek*, Poradnik Witryny Wiejskiej (2015), <https://witrynowiejska.org.pl/data/AGEIZM%20OK.pdf> (27.12.2019), s. 5.

23 Zob. P. Szukalski, *Dyskryminacja ze względu na wiek jako bariera jakości życia seniorów*, w: *Jakość życia ludzi starych – wybrane problemy*, red. A. Janiszewska, Łódź 2015, s. 12, <https://doi.org/10.18778/1733-3180.14.01>.

24 Zob. P. Szukalski, *Ageizm – dyskryminacja ze względu na wiek*, w: *Starzenie się ludności Polski – między demografią a gerontologią społeczną*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź 2008, s. 156.

kryminacji osób starszych w obszarze zatrudnienia, opieki medycznej, wsparcia instytucjonalnego, a nawet w rodzinie²⁵.

Biorąc pod uwagę powyższe, należy podkreślić, że ageizm jest zjawiskiem na wskroś nieuprawnionym i nietycznym. Jest naruszeniem fundamentalnej zasady równości między ludźmi oraz deprecjonuje godność osobistą człowieka. Ta fundamentalna wartość stanowi podstawę szacunku okazywanego każdemu człowiekowi, gdyż każdy cieszy się niezbywalną godnością. Dlatego, jak zauważają Bernadeta Szczupał i Kiriakos Chatzipentidis, niedopuszczalna jest jakakolwiek dyskryminacja rasowa, ekonomiczna, społeczna, kulturowa czy polityczna²⁶. Ochrona godności i innych praw seniorów jest realizacją praw zapisanych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: „Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny”²⁷.

Jakkolwiek niezaprzeczalnie istotne są konstytucyjne prawa obywatelskie, należy zgodzić się ze słowami Jolanty Sikory, która zauważa, że problematyka ageizmu sięga głębiej niż ustalenia prawne: „Dostrzegamy, że zjawisko to nie jest zlokalizowane na płaszczyźnie prawa. Źródło problemu znajduje się znacznie głębiej – na poziomie mentalności jednostek. Wyraźnie widoczna jest potrzeba zmiany w sferze świadomości społecznej”²⁸. Ta zmiana jest możliwa poprzez odwołanie się do niezbywalnych wartości osoby ludzkiej. Nie brak inicjatyw społecznych podejmowanych w tym obszarze. Także nauczanie Kościoła katolickiego wpisuje się w nurt postulatów chroniących godność i prawa osób starszych. W tym kontekście papież Franciszek pisze: „W istocie, w naszych społeczeństwach obserwuje się bezwzględne panowanie logiki ekonomicznej,

25 Zob. E. Palmore, *Ageism Comes of Age*, „Journals of Gerontology: Social Sciences” 70 (6) 2015, s. 873, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbv079>.

26 Zob. B. Szczupał, K. Chatzipentidis, *W poszukiwaniu drogi do emancypacji – godność osoby starszej i ageizm w świetle koncepcji praw człowieka oraz w perspektywie rozwoju współczesnego społeczeństwa*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 12 (2016), s. 104, <https://doi.org/10.14746/ikps.2016.12.05>.

27 *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, <https://www.prezydent.pl/prawo/konstytucja-rp/wolnosci-prawa-i-obowiazki-czlowieka-i-obywatela/> (11.12.2019), art. 32.

28 J. Sikora, *Ageizm – zjawisko marginalne czy globalny problem?*, „Przeгляд Administracji Publicznej” 1 (2013), s. 47.

która wyklucza, a niekiedy zabija, i której ofiarami pada dziś bardzo wielu ludzi, poczynając od osób w podeszłym wieku”²⁹. A w adhortacji *Evangelii gaudium* dodaje: „Daliśmy początek kulturze «odrzuconia», którą wprost się promuje. Nie chodzi już po prostu o zjawisko wyzysku i ucisku, ale o coś nowego: przez wykluczenie dotyka się samego korzenia przynależności do społeczeństwa, w którym człowiek żyje, jako że nie jest w nim na samym dole, na peryferiach, lub bez władzy, ale jest poza nim. Wykluczeni nie są «wyzyskiwani», ale są odrzuceni, są «niepotrzebnymi resztkami»”³⁰.

Dobitne słowa papieża ukazują, jak w dramatycznej niejednokrotnie sytuacji znajdują się osoby starsze. Jak pokazuje doświadczenie, odwołanie do fundamentalnych praw seniorów oraz ich nienaruszalnej godności nie zabezpiecza najstarszych członków społeczeństwa przed ich dyskryminowaniem, gdyż przytoczone prawa i postulaty moralne nie zawsze są wcielane w życie społeczeństwa. Dzisiaj przejawy ageizmu można dostrzec na wielu płaszczyznach, spośród których Piotr Szukalski wymienia następujące: niedostrzeganie, lekceważenie, ośmieszenie, paternalizm/nadopiekuńczość, protekcyjność, zaniedbanie, segregacja, nadużycie cielesne, eksterminacja³¹. Za względu na ich komplementarność wymienione obszary zasługują na głębszą analizę.

Ageistyczna dekonstrukcja tożsamości społecznej seniorów

Niedostrzeganie to zjawisko „niewidzialności”, „przezroczystości” seniorów w rodzinie. Jest ono przez nich wyraźnie doświadczane w miejscach publicznych, gdzie inne osoby przechodzą obok bez zwracania jakiegokolwiek uwagi na spacerującą osobę starszą. Ten typ ageizmu przejawia się również w braku ofert marketingowych dla osób starszych, z nielicznymi

29 Franciszek, *Najcięższą chorobą, na jaką są narażone osoby starsze, jest opuszczenie. Przesłanie z okazji 20-lecia Papieskiej Akademii „Pro Vita”*, „L’Osservatore Romano” (wersja polska) 3–4 (2014), s. 21.

30 Franciszek, *Adhortacja apostolska „Evangelii gaudium” o głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie*, Watykan 2013, nr 53.

31 Zob. P. Szukalski, *Dyskryminacja ze względu...*, dz. cyt., s. 16–18.

wyjątkami, jak propozycje zakupu leków bez recepty, środków przeciwbólowych, suplementów diety czy polis ubezpieczeniowych na wypadek śmierci. Wydaje się, że cena owych polis często wykracza poza koszty wynikające z zastosowania zasady sprawiedliwości aktuarialnej, która uwzględnia wyższe prawdopodobieństwo wystąpienia zdarzeń losowych u osób starszych i zawiera dodatkowy narzut³².

Lekceważenie polega na bagatelizowaniu potrzeb osób starszych przy jednoczesnej koncentracji na zaspokojeniu potrzeb młodszej części społeczeństwa. Przejawem lekceważenia jest „sepizacja” (ang. *somebody else's problem* – to kłopot kogoś innego), czyli mechanizm powstawania nieważnień³³. Umożliwia on lekceważące traktowanie problemów artykułowanych przez seniorów. Zarówno lekceważenie, jak i niedostrzeżenie są szczególnie dotkliwe dla osób starszych przebywających w szpitalach i placówkach opiekuńczych. Doniesienia mediów w tej sprawie pokazują niesprawiedliwą sytuację seniorów, trudne uwarunkowania systemowe oraz niejednokrotnie występujący brak empatii wśród pracowników ochrony zdrowia³⁴.

Ośmieszanie, które polega na świadomym przeinaczaniu i karykaturalnym wyolbrzymianiu problemów seniorów i sposobów rozwiązywania przez nich problemów. Działania te mają na celu ukazanie „żałosności” sytuacji osób starszych. Ośmieszanie to jedna z najczęściej stosowanych wobec seniorów forma zaniedbania³⁵.

Paternalizm to forma nadopiekuńczości, wyrażająca się wyłączeniu seniorów w wykonywaniu niektórych codziennych czynności, zwłaszcza wtedy, gdy ta pomoc nie jest niezbędna. Każda postawa nadopiekuńcza sprzyja kształtowaniu się biernego podejścia do życiowych wyzwań, pozbawia ich dynamizmu, który jest konieczny, aby mobilizować swoje siły

32 Zob. P. Szukalski, *Ageizm na rynku dóbr i usług konsumpcyjnych*, w: *Pomyślnie starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź 2008, s. 169.

33 Zob. M. Kawka, *Dyskurs etyczny w kontekście mediów – „ukrywać, pokazując”, sepizacja, parafrazowanie i zamknięty obieg informacji*, „*Studia Socialia Cracoviensia*” 9(2) (2017), s. 81, <https://doi.org/10.15633/ssc.2457>.

34 Zob. A. Górską, *Przychodnie i szpitale zbywają starszych ludzi*. „*Nie mamy miejsc*”, <https://gazetakrakowska.pl/przychodnie-i-szpitala-zbywaja-starszych-ludzi-nie-mamy-miejsc/ar/3314028> (23.12.2019).

35 Zob. R. J. Kijak, *Przemoc wobec ludzi starszych*, w: *Starość. Między...*, dz. cyt., s. 80.

fizyczne i psychiczne. Stąd paternalizm zwykle przyczynia się do osłabienia aktywności osób starszych. Przyczynia się również do tego, że osoby starsze czują się zwolnione z wszelkiego wysiłku i usprawiedliwione w tym, że nie podejmują żadnej aktywności.

Protekcjonalność to skłonność do traktowania seniora jako osoby niezdolnej do funkcjonowania bez wsparcia udzielanego w szczególny sposób. Postawa ta wynika z przekonania o własnej zdolności do właściwego udzielania pomocy osobom w podeszłym wieku. Występuje ona zwłaszcza w przypadku niepełnosprawności seniorów i konieczności stosowania stałej opieki. Na poziomie komunikacji społecznej protekcjonalność przejawia się w nadmiernym upraszczaniu komunikatów poprzez ich infantyлизację, do pomijania należnych form grzecznościowych.

Personel szpitalny opiekujący się osobami starszymi niekiedy stosuje w kontaktach z seniorami język infantylny. Wynika to z przekonania, że „dziecięca” retoryka świadczy o ich trosce wobec podopiecznych. W rzeczywistości taki sposób komunikacji utrwała sposób myślenia o seniorach jako o osobach bezradnych i zależnych³⁶. Rezultatem protekcjonalności jest osłabienie poczucia godności seniorów i wzmaganie bezradności. W swej najwyższej formie protekcjonalność generuje mechanizm wyuczony bezradności i prowadzi do swoistej infantyлизacji seniorów. W tym kontekście znaczenia nabiera edukacja personelu w zakresie specyfiki pracy z pacjentami w podeszłym wieku, ze szczególnym uwzględnieniem komunikacji interpersonalnej³⁷.

Zaniedbanie to pomijanie istotnych potrzeb psychosomatycznych, społecznych i materialnych osób starszych. W literaturze przedmiotu jest ono traktowane jako „pasywna forma przemocy i rozumiane jako niezapewnienie lub uniemożliwienie zaspokojenia potrzeb osobie starszej, będącej w różnym stopniu w zależności od innej (młodszej, zdrowszej, sprawniejszej) osoby. Za zaniedbanie można uznać także odrzucenie uczuciowe i izolację psychiczną stosowaną wobec seniora”³⁸. Jednym z przypadków

36 Zob. I. Raszeja-Ossowska, *Ageizm. Dyskryminacja...*, dz. cyt., s. 13.

37 Zob. A. Burak, A. Reczyńska, *Dyskryminacja pacjentów w starszym wieku przez pracowników ochrony zdrowia*, „Geriatrics” 9 (2015), s. 226.

38 J. K. Wawrzyniak, *Przemoc wobec osób starszych. Diagnozowanie zjawiska i strategie pomocowe*, w: *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, red. A. Chabior, A. Fabiś, J. K. Wawrzyniak, Warszawa 2014, s. 99.

zaniedbania jest niedostarczanie informacji seniorom o przysługujących im istotnych prawach socjalnych i zdrowotnych. Ważny jest także duchowy wymiar życia człowieka, dlatego pomijanie jego potrzeb duchowych i religijnych jest nieuprawnione i może być traktowane jako zaniedbanie.

Segregacja polega na oddzieleniu seniorów od reszty społeczeństwa, sprzyja temu skupienie ich na wyodrębnionym terytorium. Jak zauważa Mariusz Lamprecht, analizując demograficzną strukturę wielkomiejskiej strefy w Łodzi, „są to generalnie obszary gęsto zaludnione, jednak w niektórych lokalizacjach dostrzec można szczególnie wysoki udział osób starszych. Towarzyszy temu odpowiednio mniejszy udział innych grup wiekowych, a zwłaszcza dzieci i młodzieży. Są to wprawdzie obszary niezbyt rozległe terytorialnie, jednak może w ich obrębie dochodzić do ograniczenia bezpośrednich kontaktów pomiędzy osobami z różnych grup wiekowych. To z kolei jest typowym przejawem zjawiska segregacji przestrzennej”³⁹.

Segregacji przestrzennej sprzyja sposób zagospodarowania terenu, zwłaszcza dużych miast, gdzie ta forma ageizmu występuje najczęściej. W efekcie tych działań wzmacnia się izolacja społeczna seniorów, która opiera się na niewystarczającym poziomie integracji osoby starszej z innymi. Szczególnym przejawem segregacji przestrzennej mogą być domy opieki dla osób w podeszłym wieku. Ograniczona liczba kontaktów z osobami w różnym wieku powoduje apatię seniorów i poczucie bycia nieużytecznymi. Przestrzenny wymiar ageizmu (ang. *ageism is spatial*), jest związany z przemianami kulturowymi w społeczeństwie i utrwała się w formie stereotypów⁴⁰.

Nadużycia finansowe są związane z niesprawiedliwym, nieuzasadnionym lub sprzecznym z literą prawa użyciem zasobów materialnych i tytułów własności należących do seniorów. Do nadużyć finansowych zalicza się okradanie, defraudację, fałszerstwa, przywłaszczenie posiadłości, szantażowanie, odbieranie renty w testamencie i innych dóbr materialnych, wymuszanie zmian w testamencie, nadużywanie władzy w charakterze pełnomocnika, nadmierne obciążanie kosztami⁴¹.

39 M. Lamprecht, *Osoby starsze w strefie wielkomiejskiej Łodzi. Ujęcie przestrzenne*, „Space-Society-Economy” 20 (2017), s. 38, <https://doi.org/10.18778/1733-3180.20.03>.

40 Zob. S. M. Hillier, G. M. Barrow, *Aging, the Individual, and Society*, Stamford 2015, s. 46.

41 Zob. K. Baumann, *Osoby w okresie późnej dorosłości jako ofiary nadużyć*, „Gerontologia

Współcześnie szybko rozwijającą się formą nadużyć finansowych wobec seniorów są wyłudzenia pieniędzy metodą „na policjanta” lub „na wnuczka”, w wyniku których w 2018 roku seniorzy stracili 60 milionów złotych⁴². Metoda ta wykorzystuje skrypt legendy oraz odwołania do osób bliskich i znaczących, przez co jest wiarygodna. W seniorach pozostawia rozgoryczenie i poczucie straty niekiedy dorobku wielu lat pracy czy gromadzenia oszczędności.

Nadużycia cielesne należą do najmniej zdiagnozowanych obszarów przemocy wobec seniorów. Przemoc fizyczna to „zachowanie niosące za sobą ryzyko uszkodzenia ciała. Obejmuje napaść, molestowanie oraz bezprawne ograniczanie osoby starszej. Krzywdzenie fizyczne polega na zadawaniu bólu fizycznego lub powodowaniu obrażeń przez takie działania, jak: bicie, krępowanie ruchów lub szarpanie i popychanie. Niektórzy autorzy włączają do tej kategorii wykorzystywanie seksualne (zmuszanie osoby starszej do kontaktów seksualnych), inni z kolei wymieniają je jako formę odrębną”⁴³.

Przejawy fizycznej agresji w stosunku do osób starszych przybierają formy od względnie łagodnej aż do form brutalnych. Główną przyczyną nadużyć cielesnych wobec seniorów są ich ograniczone możliwości psychiczne i fizyczne oraz duża zależność od otoczenia. Jak pokazują wyniki badań, najczęściej sprawcami przemocy są osoby z najbliższego środowiska rodzinnego, zwłaszcza dzieci, współmałżonek czy wnuki. W okresie od roku 1990 do roku 2016 przemoc wobec osób starszych wahała się od kilku do kilkunastu procent⁴⁴. Jedną z form przemocy jest znęcanie się, które w przypadku seniorów przybiera szczególnie dotkliwą formę. Przeciwdziałanie tym zjawiskom jest trudne ze względu na psychospołeczne uwarunkowania przemocy wobec seniorów⁴⁵.

Polska” 14 (3) 2006, s. 121.

42 Zob. H. Złotorowicz, KGP: w ubiegłym roku w wyniku oszustw seniorzy stracili 60 mln złotych”, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C392458%2Ckpgp-w-ubieglym-roku-w-wyniku-oszustw-seniorzy-stracili-60-mln-zl.html> (18.12.2019).

43 K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Problemy społeczne i opiekuńcze seniorów i ich rodzin*, Rzeszów 2016, s. 40.

44 Zob. J. Mordawska, *Zjawisko przemocy wobec osób starszych – skala problemu, czynniki ryzyka, metody przeciwdziałania*, w: *Osoba doświadczająca przemocy w świecie milczenia czy wsparcia? Refleksje interpersonalne*, red. A. Lewicka-Zelent, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 135.

45 Zob. B. Woźniak, B. Tobiasz-Adamczyk, M. Brzyska, *Omówienie wyników projektu Brea-*

Skrajną formą przemocy wobec osób w podeszłym wieku jest wykorzystywanie ich do żebractwa. Widok bowiem osoby starej, chorej (podobnie jak np. widok zaniedbanego, chorego dziecka) szybciej oddziałuje na wrażliwość ludzi, którzy starają się pomagać innym. Stąd nierzadko można spotkać starsze osoby, które żebrzą, a które z oddali obserwowane są i „pilnowane” przez kogoś z najbliższej rodziny. A to, co zdołają zebrać, nie ma żadnego wpływu na ich sytuację życiową, ponieważ jest im odbierane.

Eksterminacja, na którą zwraca uwagę Szukalski, stanowi formę dyskryminacji, która polega na dążeniu do skrócenia „bezwartościowego” lub przepojonego cierpieniem życia osoby w podeszłym wieku. Według Szukalskiego specyficzną formą eksterminacji jest eutanazja, w której nie bierze się pod uwagę woli osoby starszej⁴⁶.

Problematyka eutanazji posiada wymiar etyczny i moralny, który wynika z przyjętej w dyskusji koncepcji osoby. Według antropologii personalistycznej wartość i godność osoby są jej dane wraz z zaistnieniem. Dlatego to „nie uposażenie biologiczne, genetyczne, psychiczne, intelektualne nadaje wartość osobie, lecz odwrotnie. W tej perspektywie wszyscy są równi. Życie człowieka pełnosprawnego czy niepełnosprawnego, zdrowego czy umierającego jest tak samo wartościowe. Stąd afirmacja godności osoby jest podstawą wszelkich moralnych zachowań”⁴⁷. Stąd każde działanie zmierzające bezpośrednio do zakończenia życia ludzkiego przeciwstawia się jego godności. W tym kontekście eksterminacja jest więc formą ageizmu, która przekreśla godność seniora, ogranicza jego wolność, a także narusza podstawowe zasady życia w społeczeństwie.

Przedstawione obszary ageizmu świadczą o jego dużym znaczeniu dla kształtowania się tożsamości społecznej seniorów. Ich codzienność jest zbyt często naznaczona wysiłkiem przeciwstawiania się dyskryminacji ze względu na wiek albo też biernym przystosowaniem się do popularnych stereotypów.

king the Taboo. Empowering health and social service professionals to combat violence against older women within families. Polska na tle wybranych krajów europejskich, część 1, „Gerontologia Polska” 18 (1) 2010, s. 36–37.

46 Zob. P. Szukalski, *Dyskryminacja ze względu...*, dz. cyt., s. 18.

47 D. Bubula, *Eutanazja a prawo do życia. Filozoficzny spór o zakres obowiązywania normy „nie zabijaj”*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 32 (1) (2013), s. 21, <https://doi.org/10.15633/tts.301>.

Zakończenie

Tożsamość społeczna osób w podeszłym wieku jest zagadnieniem, które coraz częściej znajduje miejsce w badaniach i publikacjach naukowych. Dyskusja nad dyskryminacją seniorów i jej wpływem na kształt tej tożsamości znacznie rzadziej skupia uwagę badaczy. Należy przypuszczać, iż w ciągu kolejnych lat proces naświetlania problematyki seniorów nabierze tempa, do czego przyczynią się zmiany demograficzne polskiego społeczeństwa. By jednak zainteresowanie problematyką życia seniorów przekładało się na rzeczywistą poprawę jakości ich życia, konieczne jest domaganie się nie tylko niezbędnych zmian w prawie i w zasadach życia społecznego. Równie ważne jest dotarcie do pokładów znacznie głębszych, a do nich należą wartości.

Aksjologiczne uzasadnienie szacunku wobec osób w podeszłym wieku opiera się przede wszystkim na uznaniu niezbywalnej godności każdego człowieka, niezależnie od wieku, stanu zdrowia czy pozycji społecznej. Podkreślanie i przypominanie o tej godności ma wymiar wychowawczy, a ten wydaje się niezbędny w procesie kształtowania osobistych przekonań oraz społecznych postaw. Proces ten rozpoczyna się w rodzinie, dlatego ważne jest wspieranie rodzin w procesie edukacji na rzecz zachowania/przywrócenia osobom starszym należnego w niej miejsca. Jest to zadanie dla instytucji publicznych, sektora wsparcia społecznego, organizacji pozarządowych, a także Kościoła, który w swoim nauczaniu godność człowieka uznaje za wartość fundamentalną.

Na koniec kilka myśli futurystycznych. Być może w przyszłości, gdy proporcje demograficzne seniorów w stosunku do reszty społeczeństwa ulegną zasadniczej zmianie, problem ageizmu przestanie być tak dotkliwy jak obecnie. Zwiększając swoją liczebność, uświadomieni seniorzy będą mogli w sposób należyty zatroszczyć się o swoje prawa. Być może przyczyni się to do wzmocnienia aduptyzmu, a więc dyskryminacji ze względu na wiek młodszej części społeczeństwa. Gdyby doszło do tego rodzaju przemian, problem dyskryminacji powróciłby w nowej formie. By mu zapobiec, należy stosować ten sam środek, który jest niezbędny w przeciwdziałaniu współczesnym formom ageizmu: promowanie godności człowieka w pełnym znaczeniu tego pojęcia. Godność ta wymaga ochrony prawnej,

ale nade wszystko zrozumienia, uznania i wychowania do jej poszanowania w każdych okolicznościach życia społecznego.

Abstrakt

Tożsamość społeczna seniorów wobec ageizmu. Wybrane obszary

Tożsamość społeczna seniorów jest zagadnieniem, które coraz częściej staje się przedmiotem empirycznych badań i refleksji naukowych. Rozważana w różnych kontekstach bywa również odnoszona do zagrożeń utrudniających jej swobodny rozwój. Do tych czynników należy ageizm, będący formą dyskryminacji osób w podeszłym wieku. Pokazanie źródeł i przejawów ageizmu pozwala na pogłębienie rozumienia problematyki społecznego funkcjonowania osób w podeszłym wieku. Zestawienie problematyki tożsamości społecznej seniorów z obecnymi zagrożeniami wpisuje się w konstruktywne podejście do współczesnych wyzwań społecznych. Pozwala również dostrzec sposoby przeciwdziałania wykluczeniu w oparciu o niezmiennie wartości, a szczególnie poprzez odwołanie się do godności człowieka.

Słowa kluczowe: senior, godność człowieka, tożsamość społeczna, ageizm, dyskryminacja

Abstract

Social identity of the elderly in relation to ageism. Selected aspects

The issue of social identity of the elderly is becoming a subject of empirical research and academic reflections more and more frequently. It is considered in a variety of contexts and tends to be related to threats which may hinder its free development. One of such threats is ageism which takes the form of discrimination of the elderly. Highlighting the sources and instances of ageism makes it possible to deepen the understanding of the issue of social functioning of the elderly. Considering the issue of social identi-

ty of the elderly together with the current threats fits into the constructivist approach to the current social challenges. It also helps to find ways to counteract the exclusion on the basis of permanent values, especially by reference to human dignity.

Keywords: elderly, human dignity, social identity, ageism, discrimination

Bibliografia

- Adamczyk M. D., *Indywidualna a społeczna wizja starości*, w: *Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red. M. Synowiec-Pilat, B. Kwiatkowska, K. Borysławski, Wrocław 2015, s. 37–53.
- Bauman Z., *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa 1994.
- Baumann K., *Osoby w okresie późnej dorosłości jako ofiary nadużyć*, „Gerontologia Polska” 14 (3) 2006, s. 119–124.
- Błaszczuk K., Rynkowska D., *Problemy społeczne i opiekuńcze seniorów i ich rodzin*, Rzeszów 2016.
- Bubula D., *Eutanazja a prawo do życia. Filozoficzny spór o zakres obowiązywania normy „nie zabijaj”*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 32(1) (2013), s. 17–31, <http://doi.org/10.15633/tts.301>.
- Burak A., Reczyńska A., *Dyskryminacja pacjentów w starszym wieku przez pracowników ochrony zdrowia*, „Geriatrics” 9 (2015), s. 218–226.
- Drabarek A., *Kłopoty z pojęciem tożsamości*, w: *Tożsamość w warunkach zmiany społecznej*, red. Z. Melosik, M. J. Szymański, Warszawa 2016, s. 152–162.
- Franciszek, *Adhortacja apostołska „Evangelii gaudium” o głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie*, Watykan 2013.
- Franciszek, *Najcięższą chorobą, na jaką są narażone osoby starsze, jest opuszczenie. Przesłanie z okazji 20-lecia Papieskiej Akademii „Pro Vita”*, „L’Osservatore Romano” (wersja polska) 3–4 (2014), s. 20–21.
- Gawel-Luty E., *Między inkluzją a ekskluzją. Społeczna przestrzeń seniorów*, „Student Niepełnosprawny. Szkice i Rozprawy” 17 (10) (2017), s. 13–28.
- Górska A., *Przychodnie i szpitale zbywają starszych ludzi. „Nie mamy miejsc”*, <https://gazetakrakowska.pl/przychodnie-i-szpitala-zbywaja-starszych-ludzi-nie-mamy-miejsc/ar/3314028> (23.12.2019).

- Hejwosz-Gromkowska D., *Kultura natychmiastowości a (re)konstruowanie tożsamości – wprowadzenie*, w: *Rekonstrukcje tożsamości w kulturze natychmiastowości*, red. D. Hejwosz-Gromkowska, Poznań 2014, s. 7–22.
- Hillier S. M., Barrow G. M., *Aging, the Individual, and Society*, Stamford 2015.
- Jan Paweł II, *Autobiografia*, oprac. J. Kiliańczyk-Zięba, Kraków 2003.
- Kawka M., *Dyskurs etyczny w kontekście mediów – „ukrywać, pokazując”, sepizacja, parafrazowanie i zamknięty obieg informacji*, „*Studia Socialia Cracoviensia*” 9 (2) (2017), s. 85–96, <https://doi.org/10.15633/ssc.2457>.
- Kijak R. J., *Przemoc wobec ludzi starszych*, w: *Starość. Między diagnozą a działaniem*, red. R. J. Kijak, Z. Szarota, Warszawa 2013, s. 77–85.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, <https://www.prezydent.pl/prawo/konstytucja-rp/wolnosc-i-prawa-i-obowiazki-czlowieka-i-obywatela/11.12.2019>.
- Lada A., *Jakość życia seniorów*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J. Paedagogia-Psychologia*” 31 (2) (2018), s. 331–345, <https://doi.org/10.17951/j.2018.31.2.331-345>.
- Lamprecht M., *Osoby starsze w strefie wielkomiejskiej Łodzi. Ujęcie przestrzenne*, „*Space–Society–Economy*” 20 (2017), s. 23–41, <https://doi.org/10.18778/1733-3180.20.03>.
- Mastalski J., *Współczesne problemy gerontologiczne w kontekście cywilizacyjnych przemian*, w: *Pedagogiczne konteksty społecznego wsparcia rodziny*, red. G. Godawa, Kraków 2015, s. 111–178. <https://doi.org/10.15633/9788374384247.05>.
- Mordawska J., *Zjawisko przemocy wobec osób starszych – skala problemu, czynniki ryzyka, metody przeciwdziałania*, w: *Osoba doświadczająca przemocy w świecie milczenia czy wsparcia? Refleksje interpersonalne*, red. A. Lewicka-Zelent, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 126–137.
- Palmore E., *Ageism Comes of Age*, „*Journals of Gerontology: Social Sciences*” 70(6) 2015, s. 873–875. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbv079>.
- Raszeja-Ossowska I., *Ageizm. Dyskryminacja ze względu na wiek*, Poradnik Witryny Wiejskiej, 2015, <https://witrynawiejska.org.pl/data/AGEIZM%20OK.pdf> (27.12.2019).
- Sikora J., *Ageizm – zjawisko marginalne czy globalny problem?*, „*Przegląd Administracji Publicznej*” 1 (2013), s. 44–48.
- Starosta P., *Więź społeczna w dobie globalizacji*, „*Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym*” 8 (1) (2005), s. 119–130.

- Szarota Z., *Społeczno-demograficzne aspekty starzenia się społeczeństwa*, w: *Starość. Między diagnozą a działaniem*, red. R. J. Kijak, Z. Szarota, Warszawa 2013, s. 6–22.
- Szczupał B., Chatzipentidis K., *W poszukiwaniu drogi do emancypacji – godność osoby starszej i ageizm w świetle koncepcji praw człowieka oraz w perspektywie rozwoju współczesnego społeczeństwa*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 12 (2016), s. 99–118, <https://doi.org/10.14746/ikps.2016.12.05>.
- Szukalski P., *Ageizm – dyskryminacja ze względu na wiek*, w: *Starzenie się ludności Polski – między demografią a gerontologią społeczną*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź 2008, s. 153–184.
- Szukalski P., *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk, Białystok 2009, s. 59–68.
- Szukalski P., *Ageizm na rynku dóbr i usług konsumpcyjnych*, w: *Pomyślnie starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź 2008, s. 168–177.
- Szukalski P., *Dyskryminacja ze względu na wiek jako bariera jakości życia seniorów*, w: *Jakość życia ludzi starych – wybrane problemy*, red. A. Janiszewska, Łódź 2015, s. 11–23, <https://doi.org/10.18778/1733-3180.14.01>.
- Szukalski P., *Uprzedzenia i dyskryminacja ze względu na wiek (ageizm) – przyuczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna” 2 (2004), s. 11–15.
- Szymański M. J., *Kim jestem? Tożsamość jako zadanie w czasach gwałtownej zmiany społecznej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 35(1) (2016), s. 11–24, <https://doi.org/10.17951/lrp.2016.35.1.11>.
- Świdarska M., *Ageizm jako problem społeczny*, „Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy” 5 (4) (2015), s. 41–50.
- Trempała J., Zając-Lamparska L., *Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe*, „Przegląd Psychologiczny” 50 (4) (2007), s. 447–462.
- Wawrzyniak J. K., *Przemoc wobec osób starszych. Diagnozowanie zjawiska i strategie pomocowe*, w: *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, red. A. Chabior, A. Fabiś, J. K. Wawrzyniak, Warszawa 2014, s. 95–101.
- Wojnarowska A., *Wyzwania tożsamości współczesnego człowieka*, „Biblioteka Współczesnej Myśli Pedagogicznej” 6 (2017), s. 57–66.
- Woźniak B., Tobiasz-Adamczyk B., Brzyska M., *Omówienie wyników projektu Breaking the Taboo. Empowering health and social service professionals*

- to combat violence against older women within families. Polska na tle wybranych krajów europejskich*, część 1, „Gerontologia Polska” 18(1) 2010, s. 33–40.
- Zalewska J., *Od starości „przy rodzinie” ku kulturze czasu wolnego. Praktyki społeczne ludzi starych*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 2, red. A. Janiak-Jasińska, Sierakowska K., Szwarc A., Warszawa 2016, s. 171–191.
- Złotorowicz H., „KGP: w ubiegłym roku w wyniku oszustw seniorzy stracili 60 mln złotych”, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C392458%2Ckgrp-w-ubieglym-roku-w-wyniku-oszustw-seniorzy-stracili-60-mln-zl.html> (18.12.2019).
- Zych A. A., *Starość – starzenie się*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, red. T. Pilch, Warszawa 2006.
- Żurek A., *Seniorzy i ich więzi rodzinne*, w: *Znane i nieznanne oblicza starości jako obszar wyzwań dla społeczeństw XXI wieku*, red. M. H. Herudzińska, I. Błaszczak, Warszawa 2016, s. 47–58.